

УДК 316.613.434

DOI: <https://doi.org/10.31499/2618-0715.5.2020.220772>

ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІГУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

Міхеєва Оксана, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені О.О. Драгоманова
ORCID 0000-0002-8358-3840
E-mail: mixeeva2007@ukr.net

У статті розкрито сутність проблеми булінгу. Вказано на недостатність й досліджень у нашій країні через багаторічне ігнорування як проблеми. Описано визначено ознаки, види, форми, риси булінгу. Виділено рольову структуру учасників булінгу. Нормативно-правове забезпечення з питань попередження та вирішення вже існуючих проблеми з проявами агресії в учнів. Описані поведінкові реакції жертв булінгу, та механізми його прояву. Дано дослідження у формі опитування з метою виявлення проявів булінгу серед учнів.

Ключові слова: булінг, учнівська агресія, профілактична робота щодо запобігання булінгу, булери.

TECHNOLOGICAL SUPPORT OF BULLYING PREVENTION IN AN EDUCATIONAL INSTITUTION

Oksana Mikheeva, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Social Pedagogy Department of the National Pedagogical Drahomanov University
ORCID 0000-0002-8358-3840
E-mail: mixeeva2007@ukr.net

The article reveals the essence of the problem of bullying. There is a lack of research in our country due to many years of ignoring it as a problem. The signs, types, forms, features of bullying are described. The role structure of bullying participants is highlighted. Regulatory and legal support for the prevention and solution of existing problems with manifestations of aggression in students. Behavioural reactions of victims of bullying and mechanisms of its manifestation are described. The research is given in the form of a survey in order to identify the manifestations of bullying among students.

Today, the problem of bullying is not only a pedagogical problem but also a social one, as it leads to an increase in violence, cruelty, addictions and deviant behaviour among young people. The situation of bullying contributes to a number of negative consequences, namely: pedagogical (school maladaptation, academic failure); psychological (psychological disorders, consolidation in the minds of negative perceptions of themselves, decreased self-esteem, socialization disorders, social maladaptation); medical (trauma), etc.

The author found that preventive work to prevent bullying in secondary education should be carried out comprehensively, namely with children, teachers and parents. In addition, preventive work should focus on dealing with explicit bullies, bullying victims and observers. These activities should be an individual and a group.

Given that the problem of bullying in our country is dealt with for a relatively short time, we can say that for further research there are many issues: further work with adolescents and monitoring of change; research of ways to prevent the development of bullying in primary school children and even preschool children; work directly with the teaching staff for the timely detection of bullying in the student environment.

Keywords: bullying, student aggression, preventive work to prevent bullying, bullies.

Постановка проблеми. Досить гостро на сьогодні в Україні постає проблема, проявів агресії, у міжособистісних стосунках учнів. Такі прояви агресії спостерігаються часто від одних учнів по відношенню до інших, які є систематичними, довготривалими та коли в ситуацію агресії поступово втягується весь учнівський колектив.

На сьогодні проблема булінгу є не лише педагогічною проблемою, але й соціальною, оскільки призводить до збільшення проявів насильства, жорстокості, адикцій та девіантної поведінки серед молоді. Ситуація булінгу сприяє виникненню ряду негативних наслідків, а саме: педагогічних (шкільна дезадаптація, академічна неуспішність); психологічних (психологічні розлади, закріплення в свідомості негативних уявлень про себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації, соціальна дезадаптація); медичних (травматизація) тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Означена проблема досліджувалася переважно зарубіжними науковцями (Д.О.Ольвеус, Е.О.Ролланд, П.О.Хайнеманн, Д.О.Лейн, Е.О.Міллер, В.О.Ортон, Д.О.Таттум). В Україні проблема булінгу лише починає вивчатися. Вітчизняні дослідження, як правило, здійснюються у напрямку педагогіки й психології, є поодинокими та ґрунтуються на закордонних розробках теорії булінгу. Тому на сьогодні відсутні методи профілактики та корекції цього явища в Україні.

Мета статті – розкрити сутність проблеми булінгу, визначити його ознаки, види, форми, риси та ефективні шляхи профілактики в закладах освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними досліджень Українського інституту дослідження екстремізму, лише 54% здобувачів середньої освіти знають значення слова «булінг» (цькування). При цьому до шкільних психологів та соціальних педагогів за 2017/2018 навчальний рік надійшло понад 102 тис. звернень від дітей, батьків та вчителів через цькування однолітками. У 2016/2017 навчальному році кожен 4-й підліток зазнав цькування протягом року. 50% тих, хто зазнав цькування, не повідомили нікому про це.

Термін «булінг» у словнику англійської мови визначається як ображення або залякування когось, хто є меншим чи менш впливовим, примушування особи до небажаних дій. Д. Ольвеус поняття «булінг» серед дітей та підлітків визначає як навмисну, систематично повторювану агресивну поведінку, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили [5].

Британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер поняття булінг трактують як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в певній ситуації.

Як Основні характеристики булінгу дослідниця Л. О. Кішлі визначає емоційне приниження, образу почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Науковиця виділяє сім ознак булінгу:

1. емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження;
2. продовження емоційно образливої і принизливої поведінки упродовж тривалого періоду;

-
3. непривітна і недовірлива поведінка;
 4. втручання у приватне життя людини;
 5. погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія;
 6. намір завдати шкоди іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;
 7. агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно, дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [4].

А. Король доводить, що дії, які містив булінг, мають спільні риси:

1. дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо;
2. намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується, спостерігаючи;
3. погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання [2].

В українському законодавстві поняття «булінг» визначено в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії «булінгу» від 18 грудня 2018 року №08584, де уперше визнано це поняття та передбачено відповідальність за його вчинення і за приховування випадків булінгу.

Законом визначено, що «...булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [3].

Таким чином, для булінгу характерні такі компоненти: агресивність, систематичність, місце у взаємостосунку: учасників, різні у фізичних можливостей владі навмисність дій.

Проаналізувавши дослідження з названої теми, ми виявили, що основними видами або формами булінгу в закладі середньої освіти можуть бути:

1. Фізичний шкільний булінг багаторазово повторювані удари, стусани, підніжки, блокування, умисні поштовхи і дотики небажаним і неналежним чином, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень, різного виду знущання, образливі жести або дії, фізичні приниження та ін.

2. Сексуальний булінг є підвидом фізичного та означає дії сексуального характеру: принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти тощо.

3. Психологічний шкільний булінг це насильство, пов'язане із дією на психіку, що завдає дитині психологічного травмування шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно сприяють емоційну невпевненість жертви. До цієї форми належать:

– вербальний булінг: образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток, словесне приниження, залякування, систематичні кепкування з будь-якого приводу (від національності до зовнішнього вигляду дитини) психологічне приниження, погрози тощо.

– невербальний: бойкот та ігнорування, використання агресивних жестів та інтонацій голосу для примушування жертви до здійснення певних дій, задержуватість, ігнорування або ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом),

4. Економічний – вимагання грошей, коштовних або інших речей, їжі, примус що-небудь вкрати, пошкодження майна, ховання речей, знищення одягу чи інших особистих речей тощо.

5. Кібербулінг – новітній спосіб знуцання з використанням електронних засобів комунікації, який включає: приниження та цькування за допомогою мобільних телефонів, гаджетів, Інтернету (пересилання неоднозначних зображень і фотографій, обзивання, поширення чуток, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі та ін.) [2].

Дослідження науковців доводять, що булінг є соціальним явищем та впливає не лише на жертву, але й на всіх дітей, які беруть участь або спостерігають за цим явищем. Норвезький професор Д.Ольвеус розробив таку рольову структуру булінгу [5]:

- 1) учень, який є жертвою булінгу;
- 2) учні, які здійснюють насилля, ініціюють і відіграють лідерські ролі у процесі булінгу – «булери», або переслідувачі, агресори;
- 3) послідовники – учні, які позитивно ставляться до знуцань над іншими й беруть активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють головної ролі;
- 4) пасивні «булери» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, через сміх чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї;
- 5) потенційні «булери» – учні, яким подобаються знуцання, але вони не виявляють цього ззовні;
- 6) «спостерігачі» (байдужі свідки) – учні, які не беруть участі в булінгу і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації;
- 7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до насилля і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять;
- 8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до явища, вони захищають жертву або намагаються їй допомогти.

Тобто, ті особи які переживають або спостерігають булінг, тривалий час переважають у стресовій ситуації, що може викликати появу негативних наслідків. Особи, які є булерами, переслідувачами своїх жертв, досить часто проявляють схильність до участі в бійках, жорстокості, до крадіжок, ведення нездорового способу життя, уживання різних речовин, у них зазвичай знижується успішність. Особи, які виступають спостерігачами в процесі булінгу можуть відчувати небезпеку, такий стан спричиняє підвищення тривожності, появу,

нездатності діяти, невпевненості у собі, почуття провини або, навпаки, бажання самим стати булерами.

Х. Лейманном доведено, що для жертв булінгу характерні такі симптоми:

1. симптоми, пов'язані із впливом стресу на когнітивні процеси, що спричиняють фізичні гіперреакції (порушення пам'яті, порушення концентрації уваги, депресія, апатія, швидке роздратування, загальна втома, агресивність, почуття незахищеності, фрустрація);

2. психосоматичні симптоми (нічні жахи, біль у шлунку, діарея, блювання, відчуття слабкості, втрата апетиту, стискання у горлі, схильність до плачу, почуття самотності);

3. симптоми, що виникають під впливом виділення стресових гормонів і діяльності автономної нервової системи (біль у грудях, пітливість, сухість у роті, серцебиття, часте дихання),

4. симптоми, пов'язані з м'язовим напруженням (біль у спині, біль у задній частині шиї, біль у м'язах);

5. проблеми зі сном (труднощі під час засинання, переривчастий сон, ранне пробудження);

6. слабкість у ногах, загальна слабкість;

7. втрата свідомості, тремор (тремтіння тіла або окремих його частин) [4].

Булінг у закладі загальної середньої освіти може проявлятися не лише в діях учнів один до одного, але і в діях учителів щодо учнів та навпаки.

Доведеним є той факт, що ситуація булінгу має колективний характер, тобто всі члени шкільного колективу певним чином задіяні в ситуації булінгу. У закладі середньої освіти існує серед дітей певна ієрархічна структура. Вищі позиції в цієї структурі займають агресивні учні, вони сприймаються однолітками та вчителями як більш популярні. Агресивні учні часто мають високий рівень соціальної компетентності і використовують знущання над іншими як інструмент, щоб маніпулювати та контролювати свій мікросоціум.

У закладі середньої освіти булінг може поширюватись через прояви таких механізмів [4]

1. у процес булінгу включається соціальне наслідування, тобто спостерігаючи за проявами агресивних дій одного учня що до іншого, інші діти хочуть брати участь у подібних актах, особливо якщо булер є «успішним» в завоюванні жертви;

2. ослаблення заборон проти агресивних тенденцій, тобто коли дитина бачить, що булер отримує винагороду за прояв агресивної поведінки, то це зменшує її власні заборони відносно участі в агресивних атаках;

3. дифузія відповідальності, тобто коли кілька дітей беруть участь у залякуванні, то у кожного почуття провини та відповідальності зменшується;

4. повторюваність атак, тобто у результаті повторних актів знущання над одним учнем іншими він починає розглядатися як такий, що заслуговує на таке ставлення.

Найбільш поширення чинниками, які провокують появу булінгу в закладі середньої освіти, можуть бути:

– авторитарний стиль навчання. Іноді вчителі самі можуть бути

ініціаторами цькування, коли учень розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Учитель особисто приймає рішення, без урахування думок учнів, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, унаслідок чого учні втрачають активність, характеризуються низькою самооцінкою та агресивністю. При авторитарному стилі навчання сили учнів спрямовані на психологічний самозахист, а не на засвоєння знань та особистий саморозвиток. Коли вчитель використовує систему групового покарання, коли карається весь клас за провину окремого учня, це збільшує ризик виникнення агресивної поведінки серед дітей.

– виокремлення вчителем якогось учня як позитивного або негативного прикладу для інших, що часто провокує суперництво, яке у майбутньому переростає у цькування цієї дитини;

– ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу в класі або закладі освіти в загалом, просто ігнорує це явище. Це, в одному випадку, може сприйматися дітьми як норма поведінки, і вони будуть моделювати цю поведінку на інших дітей. В іншому випадку, це провокує почуття безкарності та безнадійності й нерідко призводить до загострення ситуації з булінгом в закладі освіти;

– відсутність контролю з боку педагогічного персоналу за поведінкою дітей під час перерв, а особливо в таких місцях, як їдальня, роздягальні, сходи тощо. До того ж сексуальні стосунки, які виникають серед учнів та учениць у старшому віці, також іноді стають підставою для виникнення цькування.

Також серед науковців існує думка, що можливими чинниками, які провокують виникнення булінгу можуть бути сімейні чинники. Такі чинники визначають агресивну поведінку дитини та можуть провокувати булінг (цькування) [2]:

– брак близьких стосунків між батьками та дитиною, відсутність уваги до дитини, відсутність довірливих стосунків, що позбавляє дитину можливості ділитись з рідними своїми проблемами та труднощами у спілкуванні;

– слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) контроль над дитиною;

– гіперопіка над дитиною. Коли дитина виходить із сімейного оточення у зовнішній світ, вона не здатна самостійно розв'язувати проблеми, неспроможна за себе постояти, не розуміє важливість прийняття інших людей;

– тиск або жорстоке поводження батьків, що призводить до сприйняття дитиною навколишнього світу як постійного джерела загрози. Наприклад, якщо дитина в родині засвоює, що сварки, бійки, образи, критика та приниження іншого є єдиним способом висловити своє невдоволення, то в подібній ситуації в школі дитина починає діяти за звичною для неї схемою.

– домашнє насильство спричиняє появу булінгу, зокрема в шкільному середовищі, коли дитина, що потерпає від домашнього насильства, копіюючи дії дорослих, може стати як жертвою, так і кривдником;

– виховання в неповній сім'ї.

Д. Олвеус [5] дає опис учнів, які беруть участь в актах булінгу (цькуванні)

або виступають спостерігачами цього процесу:

- учень, над яким знущаються жертва (мішень);
- учні, які знущаються (булер, кривдник) – починають та стають лідерами у цькуванні;
- послідовники або поплічники – позитивно ставляться до знущань і беруть активну участь в них, але зазвичай не є їх ініціаторами;
- спостерігачі-прихильники – активно та відкрито підтримують знущання, не включаються в булінг, але підтримують його сміхом, приверненням уваги до ситуації;
- спостерігачі - пасивні прихильники. Цим учням подобається знущатися, але вони не показують явних знаків підтримки;
- байдужі спостерігачі – не залучаються до процесу знущання та не займають певну позицію. Їм характерні думки: «Це не моя справа» або «Подивимося, що станеться».
- пасивні захисники не люблять знущання і вважають, що повинні допомогти, учню, над яким знущаються, але нічого не роблять;
- активні захисники не люблять знущання, допомагають або намагаються допомогти учневі, над яким знущаються;

Для виявлення проявів булінгу у закладі середньої освіти нами було проведено опитування підлітків закладу загальної середньої освіти I - III ступенів № 306 Деснянського району міста Києва. Наша вибірка складає 80 учнів 6-х класів. Нами запропоновано авторський опитувальник «Булінг та його прояви в підлітковому віці» для виявлення проявів булінгу у підлітковому середовищі, для з'ясування знань та розуміння понять булінгу та його проявів серед підлітків, для визначення знань підлітків про можливості захисту від булінгу та рівні покарання за його вчинення.

У ході проведеного опитування ми зіткнулися з проблемою нерозуміння суті питань, тобто респонденти робили відмітки, що досвід знущання чи цькування був, але ряд питань тематичного характеру залишався без уваги. Підлітки не завжди знали, хто може захистити від знущання, зустрічали пасивність з боку педагогічного колективу. Аналізуючи поставлені питання, ми виявили, що 12 учнів не змогли відповісти на третину із них. Це засвідчує, що вони не мали необхідних знань про булінг, цькування, яких вимагали питання. Але негативним залишався той факт, що серед опитаних 20 підлітків (12 дівчаток та 8 хлопчиків) відповіли, що їх цькують, принижують та ображають.

Більшість із опитаних (44 підлітки) відповіли, що зазнавали приниження в закладі середньої освіти, переважно від однолітків у більшості випадків це був фізичний булінг, 4 дітей вказали, що переживали моральне знущання (їх дражнили та сміялися з їхнього зовнішнього вигляду). 8 підлітків повідомили, що стикались з проявами кібербулінгу, тобто цькування через соціальні мережі.

Приголомшливим є результат опитування щодо питання «Чи був(ла) ти свідком булінгу?» 75. підлітків дали ствердну відповідь, при цьому 40 опитаних не повідомили про те, що бачили.

Більшість із опитаних підлітків (50) не знають, куди і до кого можна звертатись по допомогу у разі проявів булінгу чи його виявлення.

На запитання, яким чином можна ліквідувати проблему булінгу у навчальному закладі, лише 4 підлітки відзначили, що не варто нічого змінювати; 11 - обрало відповідь, щоб погані учні не заважали іншим; ще 25 підлітків обрали відповідь – влаштовувати побільше поїздок класом; 30 респондентів віддали перевагу, що все змінить позитивне ставлення один до одного; 10 підлітків визнали, що вчителі не завжди однаково ставляться до учнів, і саме це створює проблему.

Дані опитування підтверджують думку про необхідність профілактичної роботи щодо попередження та подолання булінгу в закладі середньої освіти.

Профілактична робота в закладі середньої освіти щодо попередження та подолання булінгу має бути спрямована на соціально-педагогічну роботу за такими напрямками:

- просвітницька робота. Вона повинна бути спрямована не лише на учнів, але і проводитись серед учителів та батьків. для ознайомлення з особливостями поширення негативних явищ, що пов'язані з поняттями «булінг», «третирування», «цькування».

- діагностична робота. Вона може бути індивідуальною, коли необхідно зробити висновок про окрему дитину та визначити, яку допомогу їй надати (реабілітаційну або корекційну), або груповою, коли необхідно оцінити ситуацію в певній групі (класі)(мікрогрупа) чи в закладі освіти загалом (макрогрупа).

- визначення організацій та установ, які сприяють розв'язування цієї проблеми і можуть стати захисниками;

- зустрічі з представниками правоохоронних органів та фахівцями соціальної сфери, які працюють за цим напрямом

- проведення конкурсів соціальної реклами для профілактики булінгу

- підготовка медіаторів з числа підлітків для роботи в напрямку профілактики булінгу

- розробка пам'яток для батьків та дітей, які можуть бути булерами та постраждалими від булінгу

- створення консультпунктів для надання різного роду консультацій

- проведення тренінгової роботи

- організація дозвілєвої роботи учнів

У ході нашої роботи нами було запропоновано профілактичну програму щодо попередження булінгу в закладах середньої освіти. Програма містила низьку форм роботи, а саме: диспут «Булінг прояв сили чи слабкості», бесіда «Конфлікт перший крок до булінгу», пам'ятка для підлітків «Як уникати конфліктів», круглий стіл для батьків «Булінг та його прояви серед підлітків», тренінгове заняття для підлітків «Я особливий», «Як опанувати гнів», гра «Це булінг?», «Куди звернутися по допомогу», квест «Подоласмо булінг разом», перегляд мультфільму «Випадок на містку», перегляд фільму «Шкільні служби порозуміння».

Крім цього в Україні стартувало ряд програм, які сприяють подоланню проявів цього явища в середовищі закладів середньої освіти. На сьогодні існує Національна дитяча "гаряча" лінія «Для дітей та про дітей», на яку можна зателефонувати безкоштовно зі стаціонарних та мобільних телефонів у межах України. Основна місія дитячої «гарячої» лінії – забезпечення прав та інтересів

дітей. Особливістю цієї лінії є те, що її співробітники допомагають не лише дітям та підліткам, а й дорослим.

У вересні 2018 року стартувала інформаційна кампанія «Зупинимо булінг разом!». Її мета – формування нульової толерантності до випадків булінгу, інформування про можливі механізми захисту постраждалих від булінгу. Ця кампанія ставить перед собою завдання інформувати населення про булінг, його види, відповідальність за вчинення булінгу, можливі механізми реагування на випадки булінгу і захист постраждалих осіб. Основні напрями діяльності кампанії – це виявити булінг, припинити та запобігти цькуванню. У рамках даної інформаційної кампанії стартував флешмоб «Булити не круто!» в соціальних мережах Facebook та Instagram, до якої долучилися публічні люди, актори, спортсмени, письменники, медійники, блогери. Кожен учасник флешмобу записав відео звернення або написав пост до своєї аудиторії, де розповів історію з життя чи власні переживання думки з приводу явища булінгу. Створено інформаційну онлайн-платформу для фахівців, які працюють з дітьми, підлітками та молоддю, у тому числі з груп ризику, уразливими та схильними до ситуативного ризику «Центр знань».

Стратегією протидії булінгу в закладах загальної середньої освіти має стати системність, спільні та злагоджені дії адміністрації, педагогічного колективу, учнів та батьків. На сьогоднішній день основними напрямками протидії булінгу в ЗЗСО є управлінський і просвітницький.

Управлінський підхід повинен організовуватися та реалізовуватись керівником закладу освіти. Він включає наступні дії із боку адміністрації закладу:

- аналіз ситуації у закладі освіти. Може реалізовуватись через опитування учнів та педколективу щодо проявів булінгу;
- вироблення офіційної позиції закладу освіти щодо булінгу (цькування) та інформування про неї всіх учасників навчально-виховного процесу;
- розроблення правил поведінки для учнів, батьків, педагогів та інформування про ці правила;
- призначення відповідального за організацію та реалізацію заходів з протидії та попередження булінгу (цькування) в закладі освіти;
- проведення інструктажів працівників, учнів та батьків;
- виявлення потенційно небезпечних та сприятливих для вчинення булінгу (цькування) в закладі освіти місць.
- організація заходів безпеки.

Важливим є налагодження взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу та діяльності соціального педагога й психолога закладу загальної середньої для вчасного попередження, виявлення та протидії булінгу (цькування).

Другий напрям – просвітницька робота, що має містити інформування, пояснення, формування навичок толерантної та ненасильницької поведінки, спілкування та взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу.

На нашу думку, діяльність із попередження та подолання булінгу повинна включати такі складові: профілактичну роботу з учнями; роботу з батьками; роботу з педагогічним колективом; надання спеціальної допомоги всім учасникам

булінгу; запровадження внутрішньо шкільного моніторингу.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у зазначеному напрямку. Даними нашого дослідження прояви булінгу спостерігаються у середовищі закладів середньої освіти. Зауважимо, що профілактичну роботу щодо запобігання булінгу в закладі середньої освіти необхідно проводити комплексно, а саме з дітьми, учителями та батьками. Крім цього, профілактична робота має бути спрямована на роботу з явними булерами, на постраждалих від булінгу та на спостерігачів. Ця діяльність має носити індивідуальний та груповий характер.

Ураховуючи те що проблемою булінгу в нашій країні займаються відносно недовго, то можна сказати що для подальших досліджень є чимало питань: подальше проведення роботи з підлітками та моніторинг змін; дослідження шляхів попередження розвитку булінгу у молодших школярів та навіть дітей дошкільного віку: безпосередньо робота з педагогічним колективом для своєчасного виявлення булінгу в учнівському середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міхеєва О. Ю., Корнієнко М. М. Кібербулінг як соціально-педагогічна проблема. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С.247-251.
2. Поляруш С. І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали X Міжнар. наук. практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові* (Суми, 20–21 травня 2017 р.). Суми, 2017. С. 211–213.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу : Закон України від 18.12.2018 р. №8584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
4. Duffy L. A., Psych (Hons) B. Bullying in Schools: A Social Identity Perspective. School of Applied Psychology Griffith Business School Griffith University, 2004. 376 p.
5. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/pits.10114>.

REFERENCES

1. Mikheieva O. Y., Korniienko M. M. Kiberbulinh yak sotsialno-pedahohichna problema. *Molodyi vchenyi*. 2018. № 11 (63). S.247-251.
2. Poliarus S. I. Poniattia ta problema pravovoho zakhystu vid shkilnoho bulinhu. *Aktualni problemy pravovoi nauky i derzhavotvorennia v Ukraini v konteksti pravovoi intehtratsii: materialy Kh Mizhnar. nauk. prakt. konf., prysviach. 100-richchiu pidhotovky okhorontsiv pravoporiadku v Kharkovi* (Sumy, 20–21 travnia 2017 r.). Sumy, 2017. S. 211–213.
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo protydii bulinhu : Zakon Ukrainy vid 18.12.2018 r. №8584 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>
4. Duffy L. A., Psych (Hons) B. Bullying in Schools: A Social Identity Perspective. School of Applied Psychology Griffith Business School Griffith University. 2004. 376 p.
5. Olweus D. Bullying at school: what we know what we can do. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/pits.10114>.